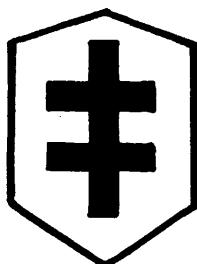

ВАЙ, НАРОДЗЕ, ЗА СВАЕ ПРАВИ! – К. Каліноўскі

З А
В О Л Ю
Б А Ц Ъ-
К А ў-
Ш Ч И Н І

ЗВАЖАЙ

Часапіс Беларускіх Вэтэранаў. Выдае Камітэт Сувязі Быўшых Беларускіх Вайскоўцаў

Z V A Z A J – Quarterly magazine, published by Liaison Comm. of Byelorussian War Veterans
Address: KSBV, 57 Riverdale Ave. Toronto, Ont. M4K 1C2

Год 5

Верасень, 1978

№ 3 (11)

П А Т Р Э Б Н А Я П О М А Ч

Сёлета ў жнівені мінула чатыры гады ад часу, як адбылася Першая Сусьветная Сустрэча Беларускіх Вэтэранаў у ангельскім горадзе Манчэстары. Падзея гэна важная тым, што дзякуючы ёй паўстаў наш часапіс, які, дзякаваць Богу, хоць часам і кульгаў, быццам ранены ў бое вайсковец, але на злосць нашым ворагам і радасць суродзікам, прадаўжае існаваць.

Часапіс гэты паўстаў зь нічога, выкліканы, як і іншыя нашы часапісы, жыццёвай патрэбай. Фактычна жыццёвия патрэбы былі дзіве: трыванье сувязяў між быўшымі беларускімі вайскоўцамі на эміграцыі ў звіртанье ды публікацыя матар'ялаў перадусім пра нашу збройную мінуўшчыну.

Мовы няма, што часапіс наш спрычыніўся да паглыблення і ўстанаўлення контактаў між беларускімі вэтэранамі. Есьць навет прычыны мяркаваць, што мясцамі, зноў-жа дзякуючы "Зважай", актыўізвалася вэтэранская дзейнасць. Гэта пытанье – актыўізацыі дзейнасці для падтримання беларускіх вайсковых традыцыяў, вельмі важнае і ім вартая патрэбна заціца яшчэ асобна.

Другая патрэба, якая выклікала нараджэнне "Зважай" – звязанье й друкаванье матар'ялаў пра нашу вайсковую мінуўшчыну, – патрабуе неадкладнай увагі.

У мінулых дзесяці нумарох часапісу былі зъмешчаны матар'ялы рознага характару, а часць зь іх, вельмі ценных, прысьвежаны нашай вайсковай мінуўшчыне. Іншыя-ж мелі агульна-гастарычную тэматыку. Яны выклікалі рэакцыю і з таго й з гэтага сьвету, значыцца з паняволенай бацькаўшчыны і з эміграцыі. Г, агульна гаворачы, бальшыня зь іх мае для беларускай гісторыі сваю вартасць.

Калі-б нашага часапісу "Зважай" ня было, бязумоўна ная былі-б сабраныя й надрукаваныя гэныя матар'ялы. Ці была-б гэта страта для нашае вайскове агульнае гісторыі? Адкажэце на гэта тыя, што рэгүлярна і ўважна чыталі часапіс.

Нам ведама, таксама як і шматлікім з вас, што есьць між нас суродзічы, каторыя зъбіралі і пісалі

ўспаміны пра збройнае змаганье Беларусаў падчас апошняе вайны ці раней. А ёсьць і іншыя, каторыя пісалі успаміны агульнага характару, што таксама маюць сваю цену. Да іх гэтта наша просьба: прыслайце свае запісы ў "Зважай". Па магчымасці будзем іх друкаваць. Калі яны ў вашым прыватным архіве, дык могуць загінуць. Раз-жа надрукаваныя, яны ўжо ніколі не загінуць.

А ці даводзіцца гаварыць пра іх цену? Пра яе могуць сказаць найлепш нашыя нашчадкі. Падумайце, як-бы цікавілі нас матар'ялы, напісаныя гэтак званымі простымі людзьмі з часоў вялікіх падзеяў нашага народу, калі-б яны былі ў свой час сабраныя, выданыя ды да нас дайшлі...

Да гэтага часу часапіс наш існаваў выключна за сродкі ахвяраваных нашымі быўшымі вайскоўцамі ды наагул патрыётамі суродзічамі. Прыдзе час, калі будзем съвятаваць 5 гадоў ад паўстання "Зважай", тады назавём нашых найбольш выдатных патрыётаў, дзякуючы фінансавай помочы якіх наш часапіс праіснаваў і, няма сумлеву, далей існаваць будзе.

А цяпер больш штодзённае: кошты друку, пошта, значыцца асноўныя расходы, звязаныя з выданнем павышліся за час ад параджэння "Зважай" прынамсі ў паўтара раза. Калі згадаць тое, цяпер часта й густа паўтаранае: трэба куды хутчэй бегчы, каб стаяць на месцы.

Інфляцыя цяпер сусьветная, дыя навет (дзіва дзіваў!) залезла ў тыя краіны, дзе, дзякуючы ведамаму барадатаму й іншым на менш ведамым "культам" былі вырашылі там людцы ўсе жыццёвые праблемы, уключна з інфляцыяй..

Таму, (зусім на чырванеючыся) просім нашых прыхільнікаў, перадусім Амерыканцаў і Канадыцаў, не забывацца пра наш сціплі часапіс і далей, бо, відаць, далёкая ў яго яшчэ дарога...

А ўсім тым, што памаглі ў мінульым, вялікае, беларускае дзякуюй!

ЛЯСЫ, БУНКЕРЫ, ПАРТЫЗАНЫ

(Заканчэнъне. Пачатак іл. № 2(10)

У добра замаскаваных лягерах, якія знаходзі лі-
са галоўным чынам сярод непраходных балот, была
сабраная валі зарная колькасць зброі, амуніцыі,
запасных частак, вонраткі й харчоў. Цэлая акруга
была моцна замі наваная. Папаўнялася гэта напада-
мі на дзяржаўныя крамы, амуніцыйныя склады
Чырвонай Арміі й нападамі на цягнікі.

Адна часць забясьпечаньня — перадусі мадэр-
ная радыястанцыя была закупленая за межамі і ў
засакречаным вагоне перапраўленая празь межы.
Маё першае спатканье з "партызанамі", якія
забясьпечвалі транспарты й кантрабанду, было
алі сана раней.

Удаваныя напады.

Вартаўніком лягераў амуніцыі рэгулярна плаці ў
"Нацыянальна-Вызвольны Камітэт". Роўна плаці лі-
жаўнерам і афіцэрам і яны час ад часу атрымлі-
валі урлёт, зразумела із хвалашывымі дакументамі.
Аплата была даволі высокая, таму і "партыза-
нам часовым" (рэзэрві стам) выплачвалася выраў-
нанье зарплаты.

Мясцовыя жыхары памагалі нялегальным па сва-
іх сілах. Наложаную савецкі мі "вызвольні камі"
норму выпаўніць было немагчыма ды пры гэтым
трэба дапамагчы яшчэ партызанам. Таму людзі
кідаліся на розныя "хі трыві". Да такіх належалі
удаваны напад. Сябры "Чорнага Ката" куплялі
некую колькасць збожжа па рэгулярных цэнах,
а ноччу арганізавалі напад, падчас якога забіралі
раней заплачанае збожжа. У гэтым выпадку грама-
да не патрабавала здаваць на ссыпку й гэтым са-
мым збываць зь сябе падазрэнне ў сабатахы.

Наведваюць землякі.

На працягу колькіх тыдняў займаўся я радыё-
службай. Мадэрны апарат стаяў у маім скромным
пакоі. Сюды вечарам заглядалі да мяне землякі.
Часткова былі гэта афіцэры быўшай нямецкай ар-
міі, якія нейкім съляпым прыпадкам, або гульней

лёсу папалі ў шэрагі партызанаў. Некаторыя з іх
войной страцілі жонак і дзяцей, іншыя зноў таму,
што бацькаўшчына іх трапіла пад польскую акупа-
цыю, а некаторыя былі шукальнікамі прыгодаў ды
проста мелі нахіл да барацьбы; гэта быў асаблівы
род "ляндкнэхтаў", якія думалі, што маральна мус-
сяць дапамагаць у барацьбе з бальшавізмам.

Аднаго вечару мы сядзелі й разважалі тэорыі й
прынцыпы партызанскаага змагання: эльбінскі ма-
рак, зыні шчальнік якога недзе ў Балтыцкім моры
наскочыў на міну, далей танкіст зь Сілезіі ну і я.
Пачалося з таго, што я выказаў сумлевы ў пось-
пехі партызанскаага змагання, а Сілезец запра-
тэставаў. — Ты выходзіш з хвалашывае пазыцыі —
казаў ён. — Мы дзейнічаем на сілай, адно толькі
фактам, што мы ёсць. На нашым баку ініцыяты-
ва, рухлі васьць і неспадзёўка. Гэта ўсё ад на за-
лежыць. Кажнае разьвідленыне, кожны лясок, кожны
роў, усё можна выкарыстаць ча засадку. Шансы
партизанскаага змагання ляжаць не ў мілітарным
а толькі ў маральнym спосабе. Мы можам паўгоду
сядзець ціха, але саветы мусяць быць зяўсёды на-
пагатове таму, што мы дзесьці пакажамся. Нату-
ральна, у адкрытым полі мы ня зможам абарані-
ца, але гэта мажлівасць змушае саветы быць зяў-
сёды на пагатове. Яны думаюць, што калі ні сянь-
ня дык заўтра мы зможам пайсьці на іх з гарма-
тамі ці танкамі.

Ен загарачаўся ў сваіх выснавах, кажучы: — Я
маю сваю тэорыю, тэорыю трох: лясы, воды й пустыны.
Гэта тры фактары, у якіх наша вайна мае
надзею на перамогу. — Лясы й пустыны, з гэтым
згаджаюся, — сказаў я, — але пры чым тут воды?
Мне здаецца, што ты крыху задалёка заскочыў.

Ад Арміна да Ляўрэнса.

Марак заківаў галавою, кажучы: — Гэта праўда,
што падводная вайна розыніца ад партызанскай.
Яна змушае частку караблёў пад сільнай аховай ру-
хашца группай, згодна з правіламі систэмы канвою,
даглядаць тыя адзінкі, што ня маюць вялікай хут-
касці й прытарнавацца да агулу таму, што падвод-
ныя лодкі нападаюць тады, калі яны змогуць. Гэ-
та малая вайна знаходзіцца ў межах магчымасці.
Ен закурыў. Тэорыя трох ня ёсць узятай з паве-
тра, а гэта клясычны прыклад, пустынная тактыка
палкоўніка Ляўрэнса з Першай сусветнай вайны.
Арганізаваўшы арабскае паўстаныне, ёнтым самым
падрыхтаваў мадэрную партызанску тактыку.
Наапошку Армінус, германскі князь, які разьбіў
Варуса ў Тэутобурскім Лесе, гэтак залажыў пер-
шыя паняцці пра партызанску вайну.

Я зірнуў на гадзіннык, уключыў прыёмнік на
адбор і чакаў. Праз некалькі хвілін потым засту-
калі трох пары мужскіх ботаў па съцежцы ў даліну.
— Што такое? — спыгаў Сілезец. — Пачакай, — ад-
казаў я, — не зяўсёды трэба быць ці кавым.

Спачы ня было часу.

З прыцемненымі ліхтарамі ківаўся ў цёмнай но-
чы грузавік. Восем "нялегальных" з суседніх кал-
гасаў ускочылі да нас і разьмясціліся на вузкіх
лаўках. Відаць, паведамілі іх раней. Выглядала,
што шоффэр добра ведаў дарогу, бо ні разу не зат-
рымаўся. Спініліся на аднай паліні.

ЗВАЖАЙ

3

перавешаным на плячо аўтаматам адчыні ў заднюю кляпу. — Хутчэй! — сказаў, — Шэф ужо чакае.

Жывёла з Мэкленбургу ў Крым.

Ён вёў нас вузкой лясной съцежкай. Было так цёмна, што ледзь відаць быў чалавек, што йшоў перад тобой. Лаючыся, за мной ішоў Сілезец. Яму галі на стукнула па твары. Пакрысе вочы прызвычай ліся да цемры. Вось на паляне стаяла група мужчын. Мы замальдаваліся камандзеру. Ён быў вельмі малады й думаю, што я яго колькі тыдняў назад бачыў як ад'ютанта Вітушкі.

— Слухайце, — сказаў ён, — частка з вас яшчэ ня ведае ў чым справа. У працягу ночы мы чакаем на савецкі транспарт, што мае даставіць быдла з Мэкленбургу ў Крым. Ён ужо аві заваны яшчэ ўчора. Некалькі групаў ляжаць ужо напагатове пару дзён. Мы съязгнулі падмацаваньне, каб якнайхутчэй спрэвіца з адвозам быдла. Цягнік мае быць тут за дзяве гадзіны. Груповыя пакажуць, што каму рабіць. Гэта было-б усё.

Людзі, не гаворачи ні слова, пачалі разыходзіцца. Мяне прыдзялі да групы, што мела заданьне ахоўваць чыгунку. Мы мусілі прапусціць цягнік, каб потым унемажлівіць савецкай ахове ўцёкі.

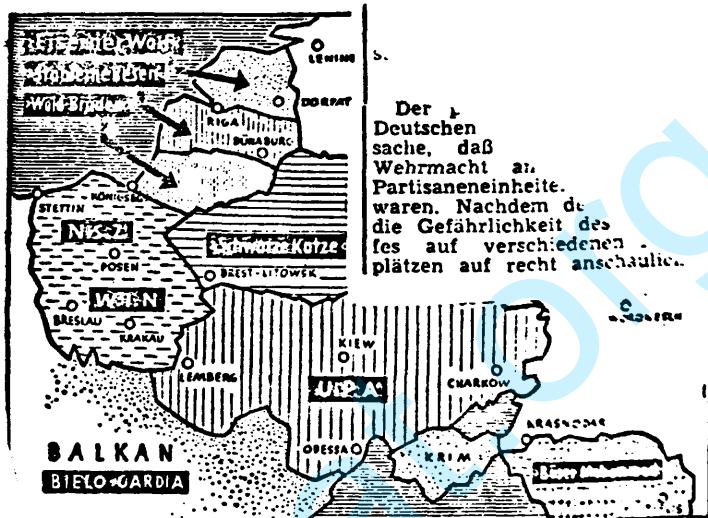
Вуха на рэйцы.

Мы заляглі на сваіх пазыцыях, калі вярнуўся да нас Сілезец, кажучы: — Я агледзі ў месца падрыву, ну... калі гэта ні ўзыяці ць!

Чакалі. Час ад часу пазіраў я на гадзіннік і мінuty валакліся вельмі паволі. Пачало съвітаць. Ужо можна было разгледзіць абапал чыгункі дрэвы. Я падняў каўнер плащча й падышоў да калеі, каб прылажыць вуха да рэйкі, але нічога ня было чуваць. Калі я вярнуўся, дык Сілезец запытаўся: — Нэрвуешся? Або, мусіць, раней зашмат раманаў Карла Мая чытаў?

Раптам пачулі мы голас: — Падрыхтавацца! Зірнушы ўздоўж шляху, пабачылі воддарль съятло, што пранізвала раньнюю імглу, пачулі грукат колаў, што мацнеў з кожнай хвілінай. Мы нападалі на съцюдэнную й мокрую зямлю. Каб ня грукат колаў, можна было-б падумашь, што цягнік затрымаўся, гэтак паволі ён набліжаўся. Вось ужо добра відаць ягония ліхтары і ён прасоп калія нас. Раўнамерна стукалі па рэйках колы, мы яшчэ больш прыляглі да зямлі... але нічога ня было. Раптам грымнуў узрыў, крыкі, і, як мне здалося, грукат кулямёту МТ 42. Тады мы ўскочылі й разлучыліся направа й налева ад шляху. Налева ад нас пачулі трэх невялікіх ўзрывы. Ручныя гранаты. Двух чалавек у савецкіх мундзірах беглі па шляху ў нашым кірунку. Калі нашы кулі засьвісталі ім ля вушэй, яны завярнулі й вялікімі крокамі падаліся да цягніка.

Перад намі яшчэ стралялі, але нашая група змоўкла й запанавала ціша, толькі перапалочаная жывёла раўла ў вагонах. Мы ішлі ўздоўж палатна, ахоўваючы абодва бакі. Нашая асьцярожнасць была лішніяй. Калі падышлі да цягніка, групы мужчын адчыніялі вагоны й выладоўвалі жывёлу.

Тэрыторыі нацыянальных антымаскоўскіх узброеных рухаў супраціву паводле аўтара.

У палон не бяруць.

Маладая дзяўчына ў высокіх ботах, расшпіленым плашчы й цёмназялёнай спартовай кашулі перавязвала раненаму партызану руку. Тонкі касмыль валасоў упаў ей на твар і энэргічным кіўком галавы яна адкінула яго назад.

— Ці маеш ты перавязочную пачку? — спыталася мяне.

Я даў ей, што патрабавала й бель бінта зазвязала на пакрытай глінай цёмнай зелені мундзіру. Дзяўчына спрытна завязала пятлю. Калі ранены адыйшоў, папрасіла ў мяне сыгарэту.

— Ты ў нас новы? — спыгала.

Я кірунёў галавой у вадказ і зірнуў на забітых саветчыкаў, што ляжалі некалькі кроکаў ад чыгункі.

— Чаму вы не бярэце палонных? — спытаў я.

Яна зьдзіўлена зірнула на мяне.

— Думаеш, што калі хто з нас пападзе ў іхныя рукі, дык яны нас пашкадуюць? Мы не даём спуску, але й ня просім яго. Я, праўда, хоць жанчына, але ўжо прывыкла да гэтага.

— Ты Немец? — спыгала па хвіліне.

Я кірунёў галавой. Кароткая ўсьмешка зразуменя, быщам выбачаючыся за такое пытанье, мільганула на яе твары. Пазней я даведаўся, што гэта была Аляксандра. Яе бацьку саветы расстралілі як "трацкіста". Адна зь першых зьявілася яна ў рады антыбальшавікоў. Адзін Беларус, што запазнаў мяне зь яе лёсам, казаў, што яна вельмі адважная. Ён голькі раз бачыў яе сълёзы, калі маладога студэнта злавілі пры раськіданьні афішак і пасыля ліквідавалі. Ён, пэўне, быў яе нарэчаным.

Мыробім цэлую работу.

Таму, што хапала мужчын для разладаваньня статку з вагонаў, нас выслалі некалькі кіляметраў наперад, напэўна, каб забяспечыць у працягу наступных гадзін далейшую працу. Можна было быць пэўным, што

ЗВАЖАЙ

нікая небясьпека не пагражае. Навет, калі-б что з праваднікоў цягніка ўратаваўся, дык трэба было найменш паўдня, каб да наступнага гарнізону дайсьці й трывогу падняць. Было юна, што спосаб нападу быў добра прадуманы й выкананы.

Адклікалі нас яшчэ перад абедам. Партызаны зрабілі цэлую работу, заладавалі статак у раней нарыхтаваны грузавік. Гэта ўсё пайшло на папаўненне запасу у розных гайніх лягерох. Пазней я даведаўся, што ў гэтай акцыі брала ўдзел больш як дзеўесьце "нялегальных". Уся суправодная каманда загінула. З боку нападаючых было толькі некалькі параненых.

Пра "Зялезнага Войка" й іншых.

Наступныя дні прынясьлі цэлую кучу цікавае працы. Камандаванье "Чорнага Ката" было ўпэўненае, што паслья нападу на цягнік нахлыне новая хвала перасьледаванья. Але не прадбачвалі адкрытае барацьбы із "істрабіцелямі". Гэта была спэцыяльная група, што займалася вынішчэннем партызанаў ды масавымі арыштамі МВД. Было зразумела, што трэба было мець цясненайшае супрацоўніцтва з іншымі партызанскімі групамі. Шматлікія кур'ерскія паездкі звязалі мяне пры гэтым з балтыцкімі групамі, як "Зялезны Воўк", "Лясныя Брэты", дзе я даведаўся аж да драбніцаў пра сілу й дзейнасць гэтых груп.

Лік "барацьбітоў" у балтыцкіх краінах, па асьцярожным падліку, даходзіў да 20 000. Па новых даведках, між іх было прыблізна 1 500 афіцэраў і жаўнераў быўшае нямецкае арміі. Гэтыя людзі паходзілі з Усходніх Прусіі й большая іх часць зусім ая была ў савецкім палоне, а некаторыя зь лягероў паўцякалі.

Заувага: Аўтар гэтых успамінаў быў на службе "Чорнага Ката" чатыры месяцы, паслья чаго службу ў балтыцкіх, украінскіх і польскіх рухах супрацівіў. Вартасць ягоных далейших успамінаў мае вялікую цену для нашых суседзяў, а меншую для нас. І таму гэтта канчаем друк успамінаў Гасмюлера тым месцам, у каторым ён гаворыць пра нашых:

Вялікае прыкрышчё і падтрымку балтыцкім адзьдзелам давала арганізацыя "Чорнага Ката", да якой я тады належала.

Гэта арганізацыя паўстала ў 1944 годзе й мае прыблізна да 50 000 сяброў. У гэны лік уключаны таксама сымпатыкі, г.зн. тыя, што падтрымліваюць яе.

Дзейнасць беларускіх патрыётаў із зброяй у руках перашкаджала акупантам заганіць у Зах. Беларусі нашых сіл у чырвона-маскоўскі прыгон, і.зн. зъненавідчаныя калгасы. Съветчакі пра гэта самыя народам пракляты акупанты ў сваій "Історыі БССР", т.5, Менск 1975, бач. 77-78. Рэпрадукуюем блэз зъмен.

Рэдакцыя

Будаўніцтву новага жыцця на вёсцы перашкаджалі кулакі, банды, буржуазна-нацыяналістычныя элементы і варожа настроеная да Савецкай улады частка духовенства. Сваёй падрыўной дзейнасцю яны спрабавалі сарваць ажыццяўленне палітычных і сацыяльна-эканамічных мерапрыемстваў Савецкай улады. Адразу ж пасля выгнання нямецка-фашистыкіх акупантаваў узброеныя банды ўчынялі зверскія расправы над партыйнымі, савецкімі і камсамольскімі работнікамі, актывістамі. У Браслаўскім раёне, напрыклад, яны зрабілі напад на Другую, Іказнь і іншыя населенія пункты, забілі некалькі партыйных і савецкіх работнікаў. У Гастаўскім раёне бандыты тэрарызавалі насельніцтва, забіралі ў яго прадукты харчавання і маёмасць, забівалі калгасных актывістаў, палілі дамы і грамадскія пабудовы. У Шарашоўскім, Жабінкаўскім і іншых раёнах Брэсцкай вобласці было спалена звыш 20 калгасных пабудоў, вялікая колькасць свірнаў са збожжам і насеннем¹⁷⁸. У калгасе «Чырвоная Марава» Шарашоўскага раёна бандыты знішчылі запасы кормоў. Ад іх рук загінулі настаўніца-камсамолка — арганізатар калгаса імя У. І. Леніна Маларыцкага, старшыня сельгасарцелі імя Ф. Э. Дзяржынскага Брэсцкага раёнаў і многія іншыя актывісты. У вёсцы Шаркоўшчына Дунілавіцкага раёна Маладзечанскай вобласці бандыты пад-зверску расправіліся са старшынёй Старадарожскага сельсавета П. Славівам і яго сям'ёй, а таксама з упаўнаважаным па зборжжа нарыхтоўкам¹⁷⁹.

Першод большасці аднаасобнікаў на калектыўны шлях вядзення гаспадаркі ўзмацніў класавую барацьбу ў заходнебеларускай вёсцы. Кулакты адкрыта выступілі супраць калгасаў. У Кобрынскім раёне, напрыклад, на чацвёрты дзень пасля арганізацыі сельгасарцелі ў вёсцы Палаяцічы бандыты зрабілі напад на кватэру старшыні Р. Глека і цяжка яго паразілі¹⁸⁰.

Пры актыўнай падтрымцы мясцовага насельніцтва адміністрацыйныя органы на працягу 1945—1947 гг. ліквідавалі на тэрыторыі заходніх абласцей 814 антысавецкіх груп і ўзброеных банд¹⁸¹.

ЗВАЖАЙ

5

В. Сенкевіч

3 "МАЛОЙ ЗЯМЛІ" ВЯЛІКІ ШУМ

"Да выхаду ў съвет успамінаў Брэжнёва "Малая Зямля")

Успаміны Генэральнага Сакратара ЦК КПСС, Старшыні Прэзыдыюма Вярхоўнага Савету СССР Леаніда Брэжнёва "Малая Зямля" былі надрукаваныя спачатку ў лютайскім нумары часапісу "Новы Мір". Затым, і нібыта, на просьбу шматлікіх чытачоў (прынамся гэтак паведамляла Маскоўскае радыё), яны былі перадрукаваныя "Літаратурнай Газэтай", "Літаратурнай Расій" і іншымі газэтамі Савецкага Саюзу. Як выглядае, успаміны Брэжнёва выйшли ў съвет з нагоды 35-х угодкаў высадкі дэсанту й пачатку бітвы на пляцдарме, што на поўдзень ад Новарасійску, званым пазней "Малой Зямлёні".

Як і трэба было спадзявацца, успаміны Брэжнёва "Малая Зямля" былі адразу перакладзеныя на іншыя мовы Савецкага Саюзу, у тым ліку й на мову беларускую. У Беларусі яны з'явіліся адначасна спачатку ў красавіковых нумарох часапісаў "Полымя" й "Мадосьць", а потым былі выдадзеныя асобнай кнігай выдавецтвам "Беларусь". Выданыне гэтае ілюстравана каляровымі й чорна-белымі фотаздымкамі. Яно надрукавана масавым тыражом.

З моманту з'яўлення ўспамінаў Брэжнёва "Малая Зямля", па ўсяму Савецкаму Саюзу пачалі праводзіцца чытальніцкія канферэнцыі, прысьвечаныя ідэйнай аснове й зъместу гэтых запісак былога начальніка палітадзьзелу 18-й дэсантнай арміі. Кампанія гэтая не абышла, бязумоўна, і Беларускай ССР. У рэспубліканскай прэсе спасылаючы на іх пры кожнай нагодзе, пры кожнай магчымасці. Успаміны Брэжнёва, як адзначае газета "Літаратура і Мастацтва" з 2-га чэрвеня, выклікалі "вялікую душэўную ўзрушаనасць" і ў літаратару нашай рэспублікі. "З глыбокай зацікаўленасцю, — дадае "Лім", — ішла пра іх гаворка і на адкрытым партыйным сходзе, які праходзіў 29-га мая ў Доме Літаратара".

Успаміны Брэжнёва "Малая Зямля" — твор мэмуарнага жанру літаратуры. Аднак беларускія літаратары разглядалі не літаратурны аспект успамінаў, а ідэяль-гічна-палітычны іх бок, пры што ѹ з'явіўся сакратар партыйнай арганізацыі Саюзу Пісьменнікаў Беларусі Кругавых, гаворачы, што "справа йдзе пра новыя задачы, якія паўстаюць перад пісьменніцкай арганізацыяй у съвяtle палажэнняў гэтай кнігі", бо гэта партыйны твор "вышэйшай ступені". У сувязі з гэтым ці тrella тады дзівіцца, што сход "аднадушна" прыняў пастанову, у якой заклікаў пісьменнікаў "глыбока вывучыць кнігі Брэжнёва "Малая Зямля" й "Адраджэньне", каб кіравацца іх палажэннямі ў штодзённай дзейнасці". Інакш гаворачы, успаміны Брэжнёва "Малая Зямля" — чарговы партыйны дакумэнт, што мае служыць як узор баявой партыйнай публіцыстыкі. У гэтым іх галоўная вартасць.

У сувязі з шуміхай вакол успамінаў Брэжнёва, варта разгледзіць гісторычны аспект "Малой зямлі", асабліва, што пры чытаныні дасьледваньняў гэтага пытаныня савецкіх гісторыкаў апошняга часу складаецца ўражанье, што Сталінград, Ленінград і іншыя месцы бітваў, якія вырашалі лёс II-й Сусветнай Вайны, у параўнанні з "Малой Зямлёні" выглядаюць чым-

сьці другарадным. Даёлі гэтага з'вернемся спачатку да савецкіх даведнікаў такіх, як, напрыклад, энцыклапедый.

Гэтак, у 5-м томе "Малой Савецкай энцыклапедыі" трэцяя выданыя з 1959 году, у калёнцы 874, дзе трэба было-б спадзявацца знайсці тэрмін "Малая зямля", ён як такі наауглі там ня фігуруе. Тое самае і ў 6-м томе "Беларускай савецкай энцыклапедыі". У 7-ым жа томе "БелСЭ", на старонцы 524 там, дзе гаворыша пра Новарасійск сказана толькі, што: "З 10.9.1942 да 16.9.1943 частка гораду захоплена нямецка-фашисткімі войскамі. Адвайаваны пляцдарм савецкія дэсантнікі ўтрымлівалі 225 дзён (з 4.2. 1943). Як бачым, пра "Малую зямлю", як такую, таксама няма ніякага ўспаміну. У чым-жа тады справа?

Каб адказаць на гэтае пытаныне, з'вернемся зноў да савецкіх крэйніцаў. У 12-м нумары "Военно-исторыческій журнал" за 1976 год, у сувязі з 70-годзьдземем Брэжнёва, быў зъмешчаны рэдакцыйны артыкул пад загалоўкам "Выдатны палітычны, дзяржаўны й ваенны дзеяч сучаснай эпохі". Артыкул гэны лепш трэба было-б называць новым варыянтам біографіі Брэжнёва.

Вось-жа ў гэтым новым варыянце шмат месца ўдзяляецца й "Малой зямлі". Цікава аднак тое, што тут ні слова ня сказана пра стратэгічную або навет апэратыўную вартасць новарасійскага пляцдарму. (Пры нагодзе адзначым, што ў 12-м нумары часапісу "Военный Вестник", часапісу драфэссынага профілю, пра дзейнасць Брэжнёва на "Малой зямлі" ня знойдзем ні аднаго радка). Дый вартасць гэтага аказалася запраўды малазначнай і ў канчатковым вызваленіі Новарасійску "Малая зямля" не адыйграла ніякай важнейшай ролі. Адначасна, утрымоўянне яе на працягу сямі месяцаў ператварыла "Малую зямлю" ў свайго роду "мясарубку" найбольш адборных войскаў 18-й арміі, у якой, б я з сумлеву, было й шмат Беларусаў.

З кнігі савецкага аўтара Георгія Сакалова "Малая зямля", выдадзенай у Маскве ў 1971 годзе даведваемся, што ў час абароны "Малой зямлі" на ёй было высаджана больш чым 60 000 дэсантнікаў. Вывезена зе было каля 25 000 раненых. А калі ў верасьні 1943 году "Малая зямля" аб'ядналася з "Вялікай", у яе войсках налічвалася крыху больш чым шэсцьць тысячаў. Інакш кажучы — 29 000 забітых і 25 000 раненых. Гэта — фактычная цана гэтага шматка зямлі. Адказнасць за гэтыя вялікія страты ляжыць, перадусім, на камандаваныні Паўночна-Каўказскага фронту, якое не адважылася было далажыць Стайцы аб бескарыснасці ўтрымліваць "Малую зямлю".

Савецкія газеты "Красная Звезда" з 16-га кастрычніка 1971 г., "Комсомолец" з 15-га траўня 1975 г. і згаданы раней часапіс "Военно-исторыческій журнал" із сінегля 1976 году, пішачы пра генэральнага сакратара, паказваюць Брэжнёва ваенных гадоў чалавекам шырокага апэратыўнага мысленія, які часамі падказваў галоўнаму камандуючаму 18-й арміі патрэбныя пастановы. А ці паведамляў Брэжнёў у Маскву пра тое, што "Малая зямля" ня была варта тae крыві, якую яна вымагала кожны дзень? На гэтае пытаныне, на жаль, ва ўспамінах Брэжнёва адказу не знаходзім.

З ВАЖАЙ

Г А Р А В А Т К А

Кніга 3-я

В А С Ч А К А Е З Я М Л Я

Наш пісменьнік К. Акула працуе над трэцій і апошчай кнігай "Гараваткі" п.заг. "Вас чакае зямля". Зъмяшчаем часць разъдзелу кнігі.

Рэдакцыя

Некалі на Ўладзімера Пягуха клеці гаспадарылі афіши з напісамі "да здрасвтует!" Падчас перадвыбарнае барабаншчыны зъяўляўся гэтта ледзянавокі власпаваты Грузін. А іншымі разамі на зъмену съпышылі розныя "на вахце сустрэнем і перавыканем"...

У гэны ліпенскі дзень красаваліся тут дзьве вялізныя афіши. На аднай зь іх высілася аграмадная фігура нямецкага жайнера з аўтаматам у руцэ, вялікі бот із здраўленнымі шыпамі ў падэшве. І з-пад таго боту, — жах у вачох па яблыку вялічынёю, — быщам пацукі, уцякаюць на ўсе бакі жыдкі ў форме НКВД. А зьверху вялікі напіс: "Панеслася жыда-бальшавіцкая хэўра ѹ больш ня вернецца".

Хто выдумляў тыя афіши, выдатна спалучый два элемэнты: быщам магутную ѹ непераможную сілу нямецкай арміі ды нікчэмнасць бальшавіцкай ўлады ѹ зьдзеклівых пацукоў з НКВД. А самае галобўнае, проста ѹ ясна ўсё гэта "панеслася ѹ ня вернецца!" Цешчеся, значыцца, яшчэ раз вызваленыя, глядзіце ѹ съветскую будучыню. Запомніце, што ворагамі вашымі былі жыдкі ѹ хворме НКВД. Але яно "панеслася ѹ ня вернецца!" Спалучэныне жыдкоў-пацукоў зь ненаўісным рэжымам мела ці не найбольшую вагу.

Вось ён, новы валадарны апякун, аўтамат у руцэ, грозныя, помсты прагнныя вочы пад нізкім казырком шлёму, съцятыя вусны. Вялізны бот топча пацукоў "жыда-бальшавіцкая хэўра". Гэта ён — няпераможны ваяка "Новай Эўропы", каваль і гаспадар "новага парадку".

Другая афіша, з малюнкам сакавіта ѹраджайнага поля, гарэзьлівым вільчыкам страхі гумна ѹ прывабнай хатай побач — ідyllія-мары кожнага селяніна. І над гэтым: "Беларусы, вас чакае зямля!" Скупый напісы ѹ вялікі зъмест: "магутны, шляхотны вызвольнік", "жыда-бальшавіцкая хэўра", што ўжо, пэўнен-ж, ніколі ня вернецца, ды, — самае галобўнае, — руплівага вольнага гаспадара чакае "земля абліцаная". Што больш магло прыязь людзям, якія ѹ роспачы, з горычай выклікалі: "ніхай лепі чорт прыйдзіць, абы ня гэта брыда"?

3 "МАЛОЙ ЗЯМЛІ..."

(Заканчэніе)

А шкада! Бо заміж гістарычнай крыніцай, успаміны "Малая зямля" так і застануцца чарговым выданынем якое будзе служыць партыі "для далейшага згуртавання калектыву, для наладжвання творчага спаборніцтва й актыўізацыі дзеянасці, умацавання партыйнай дысцыпліны", словам для ідэйна-выхаваўчай работы.

Унізе, пад тымі афішамі, вісела трэцяя, меншая паперка, задрукаваная выразнымі літарамі. Пасярод уверсе, шырака растапырыўшы выстылізаваныя крылі, арол тримаў у кіпцюрах свастыку. І загало-вак: "Паведамленыні Галоўнае Каманды Нямецкіх Збройных Сілай". Гэтта даволі шырака ѹ звязала распісвалася, дзе ѹ што зрабілі Гітлеравы бамбазо-зы, ганчакі ѹ зынішчальнікі, якія гарады ѹ землі заня-ла армія. Паведамленыні прыцягнулі найбольш увагі. Посьпехі, відаць, былі вялізарныя. Надзівіцца не маглі літоўскія сяляне. Нейкая ўслужлівая рука, на падмацаванье паведамленыня, роўнымі лацінскімі літарамі "Москаў капут" напісала.

Гэна першое аблічча "новага парадку", што аздабляла цяпер Пятухову клесь, прывёз учора з Глыбокага заўсёды да ўсяго дападліві із сваім гнядым конікам рыхавусы Захарука.

— Але-ж і добра тут Неміц гэтых бальшавікоў адчыкніў. Га-га-га! — рагатаў Пятух Уладзімер.

— Ты глянь, якія пірапуджаныя морды! От і драга-даюць!

— І пабіларуску во ўсё. Знаіць, каб яго халера!

— Ну як-же яму ні знаць. Кажуць-жа, што Біларусам цяперака нейкую ѹладу дадуць.

— Ого?

— Дадуць, як гэныя далі. Толька рот разяўляй!

— Ну а паглядзі, што тутака напісалі: "Беларусы, вас чакае зямля".

— Ага, чакаіць, тры мэтры на паўтара.

— Эх, ты разумнік гэдакі!

Асноўная ўвага на рыхавусым Захаруку трymалася. Сядзей ён на лаве, пугаўём пясок між каравых ног тачыў і гаварыў павольным дрыжачым голасам:

— У цюрме ѹ Бярэзівэчах надта-ж многа нашага народу, яны, нячысьцікі, закатавалі. Неміц кажыць, што гэта Жыды з НКВД так мардавалі, пірад тым, зна-чыцца, як уцікаць мелі... А гэта яны ѹ быўшым мана-стыры наш народ дзіржалі. От гэта я на свае вочы відзіў, што многа закатаваных ляжыць. А расказыва-юць, што надта-ж зьдзекваліся над людцамі беднымі: вешалі, насы абраналі, вочы выкаталі, бабам грудзі выразалі, жываты паролі, каб ім на тым съвеце, бан-дзюгам, так давялося!

— А Матка Боскай! Людцы бедныя!

— Яны, сукіны сыны, нікаторых так зънявечылі, што родныя свае ні пазнаюць. Божа мой, як пагля-дзеў я! Нашто ўжо жывот у мяне крэпкі, а чаго кішкі ня вывернула. А людзей, людзей, усе сваіх шукаюць.

— Ты, дзядзька, кажаш, што гэта нашы людзі. А хто яны?

Звычайна вясёлы ѹ жартайлівы Захарук цяпер абмінаў сканцэнтраваны на ім зрок сабраных, быщам сам віноўнікам тых злачынстваў быў. На чэрствым сялянскім твары ценъ жаху гаспадару. Дрыжэлі вусны. Забыўся, што даўно пагасла ѹ закопчаных пальцах самакрутка.

ЗВАЖАЙ

7

— Дык людзі многа каго па паперках пазналі. Отжа на двары многа съледчых дакумантаў валаеща параськіданых. Гэта-ж, мусіць, нячыстая сіла, зьбіралі ў кучу, каб спаліць, ды ня ўсьпелі. А вецер параськідаў. Значыща там съледчы й судовыя паперы, ізъ зынімкамі й прозывішчамі. Найболі нашых Біларусаў, але ёсьць Палякі й Жыды таксама.

— І Жыды забітыя!

— А як-жа. А з нашых, кажуць, дык многа папалося гэта каторых нахапалі астатнім часам пірад прыходам Немца. Глыбокае, кажуць, Немцы разбамблі дык энкавудэ і ўся бальшавіцкая ўлада, у штаны напусьцішы, драла дала. Некалькі дней нікога ня было й людзі пападчышчалі крамы, як і гэтта ў нас у Гацах. Але тады гэтыя, нячыстая сіла, вярнуліся яшчо назад і давай, хто папаўся пад руку, праста стралялі, або ў Бярэзьвetchы... Дык от так масу народу на той сьвет звяглі... Ну і, кажуць, пасъледнім часам пахапалі многа нашых грамадаўцаў...

Ледзь варушыў лісцем лагодны ліпеньскі вецер. Нярухома побач стаяла гойдаўка. Дзесяці лія Бураковых прысадаў з жalem выў адзінотны Ромак.

— Каб яго халера, сабаку гэтага! — злаваў Уладзімер Пятух. — Нікому не даецца, ніяк во ня прынадзіш. Саўсім зьдзічэць.

Сонца за поўдзень хілілася. Позна ўчора Захарук з гораду вярнуўся. Сяньня раніцай прынёс Пятуху Уладзімеру афішкі й патрасіў, каб на клеці папанаклэйваў. Ашыраўшы новае, Піліпаў Арсень, а там ужо і Аўдоля ягодка па вёсцы разынесці. Неўзабаве началі зьбірацца людзі. Прывывалі й цяпер.

— З гэтага боку, воддарль ад манастыра, — прадаў жаў Захарук, — выкапалі яму вялізную і туды во закатаваных скідалі. Я праціснуўся перараз сцяну народу й прыгледзіўся: Божа мای, аж нос зарываць! А тамака абы як, адзін на другім. Я пробаваў лічыць, але скора зьбіўся. У некаторых пазнаць былі дзіркі ў патыліцах. Гэта-ж так, нячыстая сіла, стралялі. У другіх петлі на шыях, а твары так зьнявечаныя, што ні пазнаеш. Бабы галосаць навокал, Божа мой! І ўжо надта-ж злы народ, праклёнія толька з вуснаў чуваць. От каб яму тыя каты-бальшавікі ў руکі папаліся, дык мусіць на кускі парвалі-бы, скuru пасмамі дзерлі-бы. Гэта-ж ні жарцікі табе! Падумаць, падумаць!

Захарук закрыў твар рукамі, дрыжэў. У вачох съвежай стаяла брацкая магіла няявінных суродзічаў.

— А ягодка-ж мая міленьская, а Госпадзі мой! — войкнула Кмітава Аўдоля. — Азьвярэлі саўсім людзі. А што-ж гэта будзіць?

— Дык Неміц пушчаіць туды ўсіх, каторыя глядзець хоцуць?

— Во... а чаму-ж не... Ён падахвочваіць яшчо, каб відзілі людзі якія людаеды гэтыя бальшавікі. Неміц усю віну за гэта на Жыдоў валіць.

— Але-ж ты кажаш, што й Жыды пабітыя ёсьціка.

— Ага, ёсьціка. Сам відзіў. Мужчыны во паказвалі, каторыя пазналі іх. Дык гэта самае, тамака Немцы ваенны для парадку стаяць, а народ усё чаргой туды ідзець глядзець. Адзін салдат праз нейкую конаўку, каб усе чулі, так панашаму паясьніць усё. Кажа хто гэта зрабіў, значыща нашых людзей катаваў і забіваў...

“Дзіравы шляхціц” Паўлоўскі ніякавата азіраўся па бакох, мяркуючы дзе й як, якое слова ўкінуць. Пашан-

цавала яму. Ці прыйшло яму калі ў галаву, што мусіў бы людзям за дабрату й стрыманаць падзякаваць? А з другога боку загадка: чаму Косьцік Сабакевіч і Лягон Шпунт яго ня выдалі? А мо выратавала тое, што адным з першых у калгас запісаўся?

Цяпер бянтэжыў яго новы парадак. Што ён прынясе? Каму за ўладу ў вёсцы брацца? І ці ня прыдасца зноў той начальніцкі капялюш і абшмуляная тэчка?

— Ну а пра Бурака з бабай ня чуў? — пытаўся Захарука Уладзімер Пятух.

— А дзе падзеўся Антось Дзяркач?

— Яно-ж пра іх самых ня чуў, але слухі ходзяць, што нікаторых зь цюрмы бралі ды ў Расею гналі. Дык от можа й яны туды папалі. Гэта значыща, калі яны ў Бярэзьвetchах былі.

— А ягодка-ж мая, гэта-ж ні дай ты Божа, каб іх пабілі. Як-жа гэта так можча над людзямі зьдзекваца?

— Ну й што будуць з тымі забітымі рабіць?

— Цяперака там Неміц ужо зганяць людзей. Вывозяць некуда.

— Ну а як хто свайго знайдзіць?

— Трупоў радні аддаюць.

Дзед Якуб маўкліва сядзеў на лаве побач Захарука, ссаў сваю неразлучную лульку. Цяпер загаварыў:

— Дык кажаш многа там яго, каб яго макарэц, гэлага Неміца? А хто табе во гэтыя паперкі на сцяну даў?

— Дык, гэта-ж самае, казалі на рынку людзі, што Неміц раздаваў. Але мяне там тады ня было, ня відзіў што за Неміц. От я задзержыўся на рынку, гляджу — куча людзей, нешта чытаюць і гаворуць, дык і я туды. Нейкі дзядзьзька й мне іх у руку тыцнú. Вязі — кажыць, — у сваё сяло, ніхай людзі чытаюць. Дык я прывёз. Але мне здаецца, што я-яшчо адну ці болі іх меў, ды дзе гэта я іх запхнуў...

Кінуўшы даўно патухлы недакурак, Захарук пачаў шарыць па кішэнях.

— А ці многа там таго Неміца, каб яго макарэц спапяліў? — пытаўся дзед Якуб.

— Да ёсьціка. Вунь і на станцыі, і гімназію занялі. Усюды іх. Але гэта, кажуць, праездам.. Ага, во яна, гэна самая паперына.

Ён выняў з кішэні разгарнуў невялікі, як на дзве бачыны, сшытка шэрыя іст друку.

— Хто тут найлепі прачытаіць? — зірнуў навокал дзядзьзька. — От ты, Янук, чымай, ніхай усе слухаюць.

Янук падыйшоў да Захарука, узяў даволі пакамечаную паперку, прыглядаўся.

— Да жыхароў высваленых тэрыторыяў, — пачаў юнак. — Вялікая й няпераможная Нямецкая Армія вызваліла вас ад жыда-бальшавіцкае няволі. Дзякуюце за гэта Вялікаму Правадыру Нямецкага Народу Адольфу Гітлеру...

— Крапчэй ты, ядрыт тваю палку, бо ні чуваць!

— Ну добра, добра, чытаю-ж...

...для канчальней перамогі над бальшавізмам вы мусіце падпарадкоўвацца й памагаць Нямецкай Арміі. Для ўстанаўлення парадку й грамадзкага ладу на вызваленых тэрыторыях, загадваецца наступнае:

Здаваць нямецкім уладам усю зброя. За ўкрыванье зброі — съмерць.

За супраціў нямецкім уладам — съмерць.

Выдаваць нямецкім уладам палонных і дээртыраў з Чырвонай Арміі. За перахоўванье іх — съмерць.

Па заходзе сонца, ад гадзіны восьмай у гарадох і мястэчках, забараняецца выходзіць на вуліцы бяз

ЗВАЖАЙ

спэцыяльных пропускаў.

Жыды ня маюць ніякіх правоў. Адноса іх будуць выданыя спэцыяльныя загады. За пераходу вони ўкрываныне Жыдоў – съмерць.

У справе пытанняў гаспадарчага й грамадзкага парадку, да часу ўстанаўлення цывільнае ўлады, з'явілася да мясцовае нямецкае камандантуры.

Янук скончыў чытаць, прыглядаўся яшчэ на вялікі й прыгожы шрыфт, ды аддаваў паперку Захаруку.

– Да навошта ты яе мне? Павесь во на съянину.

– Съмерць, съмерць, ды съмерць! Здорава! – сказаў Тодар Кміт.

– Ну а што ты думаў, Неміц будзіць з табой цацкацца, калі не паслухаеш? – сказаў Пятух Уладзімер.

– Парадак трэба-ж...

– Ну, ага, парадак трэба. Дый глядзі, многа камуністай пахавалася.

– Ну а пра Жыдоў ня чуў болі? – пытаў Захарука дзед Якуб. – Што зь імі? Чаму ім права ніякага?

– Людзі кажуць, што Неміц із здорава прыцісьнішь. Нібыта ў Польшчы пазгняй іх і дзержыць асобна дын на працу пад канвоем ганяць. А так яны ніякіх правоў ні маюць. Хто-ж яго ведаіць, што ён тутака зь імі будзіць рабіць. Але-ж нешта надта Неміц на Жыдоў злосны. Ўжо каму як каму, а ім, відаць, пападзеца...

Гутарка расплылася. Кажнаму рупіда свае думкі пра пачутае выказаць. Да гурту ля Уладзімеравай клеці прывалюхаў Сымон Пятух. Аброслы твар, з роту тарчэла смуродгая казіная ножка, Зашмуляная сывітка, неадлучная аладка-кепка на галаве. Згорблены, ён быццам напалочаны заяц, асьцярожна цікаваў на бакі, як-бы баяўся, каб хто на яго сабаку ня спусціў.

– Эй, Сымон, як тамака твой каўхоз? – жартуюць гукнуў Алеś.

Літоўскі гультай не паздароўкаўся зь людзьмі, дый не хацеў, відаць, усім на воку быць. Калішняя пэўнасць і нахабнасць зынкла із зношанага твару. Заклапочаны, ён ня мог людзям праста ў очы глядзець.

– Дык-жа... Яно-ж, гэтага... – пачаў нязвязна, зіркаючы на кплівую твары. – Ты-ж, Алеś, знаіш, што людзі ўжо свой статак і ўсё другое разабралі ѹтаго каўхозу як і ня было... Ды, значыцца чорт знаіць што Неміц зробіць...

– Які-ж зь цябе такі гаспадар, калі ўся твая гаспадарка распайзлася?

– Ат, кінь Алеś кепкі строіць.

– А дзе-ж Шпунт? – спытаў Тодар Кміт.

– Ды нешта ня відаць, – адказаў Уладзімер Пятух.

– Ня чуў, Сымон?

– Ня чуў. Можа дзе калі дому хаваеца.

Калгас развязаўся бязь ніякіх "таржэсцьцівенных міцінгаў" і спануканняў, як толькі людзі пранюхалі што прыгонная ўлада галаву скруціла. А тыя першыя нефартунныя перадавікі кожны сваё, быццам згаварыўшыся, дамоў пачягнулі. Сявенкавы-ж хлявы, дзе стаяла абагуленае ядро, съвяцілі цяпер пусткай.

ФОНД "З ВАЖАЙ"

Ад 25 чэрвеня да 15-га жнівеня сёлета атрымана на "Зважай" з падпіскі, ахвяраў і продажы:

В.Сянькевіч – 13.50 дал., Бібліятэка Нью Ерку – 5.00, Я.Каваленка (продаж) – 17.30, а.М.Страпко – 5.50, С.Гутырчык (з продажы) – 54.72, З.Дзядовіч – 5.70, А.Кайка – 5.70, К.Калоша – 11.40, М.Махнач – 11.40, П.Бартуль – 11.40, М.Пракопчык – 5.00

Разам – 146.62 кан. дал. Усім, што памаглі, дзякуюем!

ЛАДРИХТОЎКІ ДА АЛІМПІЯДЫ ў МАСКВЕ ПАВОДЛЯ "НАШНАЛ РЭВЮ"